

TIKĖJIMO PARADOKSAS IR NIHILIZMO „LOGIKA“: S. KIERKEGAARDAS

Rita Šerpytė

Vilniaus universiteto

Religijos studijų ir tyrimų centras

Universiteto g. 9/1, LT-01513 Vilnius

El. paštas: rita.serpyte@rstc.vu.lt

Šiuolaikinės filosofijos, keliančios nihilizmo klausimą, išeities taško pasirinkimas neišvengiamai svyruoja tarp dviejų teorinių perspektyvų – nihilizmo kaip dvasios įvykio ir nihilizmo kaip spekuliatyvaus „įvykio“ traktavimo. Tokiame konceptualiam horizonte iškyla ir atskirų autorių įtraukimo į nihilizmo kontekstą klausimas. Šiame straipsnyje svarstoma ir tokio autoriaus, kuris nebuvo nihilizmo skelbėjas ar teoretikas – Kierkegaardo – įrašymo į nihilizmo istoriją galimybė. Pats nihilizmo svarstymo laukas jima jau ne tik ontologinę problematiką, bet ir nihilizmo „logikos“ problemą.

Pagrindiniai žodžiai: tikėjimas, nihilizmas, paradoksas, logika, tikrovė.

Kierkegaardas ir Nietzsche Vakarų mąstyme yra du „poliai“, žymintys tikėjimiško ir netikėjimiško santykio su tikrove radikalią įtampą. Tikėjimiško santykio su tikrove apotheozė yra Kierkegaardo „skelbtas“ tikėjimo paradoksas: radikali proto laikysena santykio su aukščiausia tikrove (tikėjimo) atžvilgiu, atpažįstanti savo (proto) bejėgiškumą tikėjimo akivaizdoje ir sykiu pripažįstanti šią „nesuprantamą“, „paslaptinę“ tikrovę. Ne-tikėjimiško santykio radikalia išraiška jau tapo įprasta laikyti Nietzsche'š skelbtą „Dievo mirtį“, kuri ir pačiam Nietzsche'ui buvo ne kas kita kaip kitas nihilizmo vardas. Kierkegaardo „aptiktas“ tikėjimo paradoksas ir Nietzsche'š „Dievo mirties“ pavidalu paskelbta nihilizmo „diagnozė“, atrodytu, yra „tezės“, kurios viena kitą panaikina, prieštarauja viena kitai. Tačiau ar taip yra iš tiesų? Ar iš tiesų tikėjimo paradoksas prieštarauja nihilizmo „logikai“, sugriauna ją, o nihilizmo „logika“, savo ruožtu, panaikina paradoksu „įtvirtintą“ tikėjimą?

Suspenduodami tą iš pirmo žvilgsnio gana aiškų kierkegaardiškojo tikėjimo paradokso ir archetipiniu laikomo nyčiškojo nihilizmo prieštaringumo „pagrindą“, paklauskime – ar tikėjimo paradoksas nėra patvirtinamas nihilizmo „logika“ ir ar nihilizmo „logika“ neišreiškia tikėjimo paradokso?

Akivaizdu, kad nagrinėjamai „problemai“ suteikėme arba – joje atpažinome „logikos“ problemos pobūdį. Taigi bandyti sugretinti tikėjimo paradokso ir nihilizmo „logiką“ – tai klausti, ar turime reikalą su „ta pačia“ ar skirtinga „logika“.

Tad ir paklauskime – kokia „logika“ paremtas nihilizmas? Pirmiausia pastebėsime, kad ir Nietzsche, ir Heideggeris nihilizmą laikė pačia *Vakarų mąstymo* „logika“. O nihilizme išvelgiant *mąstymą* – tam tikrą „būdą“ mąstyti arba, kaip sako Nietzsche ir Heideggeris, pačią Vakarų (mąstymo) logiką, aktualizuojasi *neigimo* judesio vietos ir filosofinės prasmės klausimas. Jau tapo tam tikra prasme įprasta manyti, kad nihilizmas

yra Vakarų logika, kadangi ir kiek sudaro vidinį nukrypimą nuo klasikinės grindžiančiosios logikos. Kitaip tariant, jau beveik visuotinai pripažįstama, kad nihilizmo atveju galioja prieštaringa tapatybė:

$$\langle A = \text{ne } A \rangle.$$

O dabar paklausime – kokia „logika“ „grindžiamas“ kierkegaardiškasis tikėjimo paradoksas? Ar ši „logika“ gali būti laikoma nihilizmo „logikos“ alternatyva? Šie klausimai verčia ne tik į Kierkegaardo mąstymą pažvelgti jo atstovaujamos mąstymo „logikos“ aspektu, bet sykiu verčia įvertinti specifinę „loginę“ dimensiją, specifinį „loginį“ matmenį, kuriame apskritai telkiasi nihilizmo problema.

„Baigiamajame nemoksliniame prieraiše Filosofijos trupiniams“¹ – viename iš tekstų, kuriame svarstomas individo santykis su paradoksu, Kierkegaardas džiaugsmingai pareiškia, jog pagaliau pasitaikė tinkama proga „nurodyti žmogų“, sugebėjusį save ir savo mąstymą savotiškai „išvaduoti“ iš Hegelio įtakos – išspausti iš jo naudą, bet vergiškai nesivilkti jam iš paskos; žmogų, kuris, pasak Kierkegaardo, pasiklivė Aristotelium ir savimi pačiu. „...> aš turiu galvoje Trendelenburgą (*Logische Untersuchungen*)“², – beveik paslaptinai pareiškia Kierkegaardas.

Friedrichas Adolfas Trendelenburgas – Hegelio mokinys ir vienas radikaliausių jo kritikų, mąstytojas, kurio paskaitose dalyvavo Dilthey'us ir Brentano, neokantiniškas Cohenas ir Dewey mokinys G. S. Morrisas – yra likimišką reikšmę turinti figūra

ne tik Kierkegaardui, bet ir nihilizmo problemos išsąmoninimui Vakarų filosofijoje.

„Joks modernus mąstytojas nedarė tokios įtakos man kaip Trendelenburgas“, – rašė Kierkegaardas savo Dienoraščiuose.

Trendelenburgo įtaka Kierkegaardui yra paremta kitokiu nei numatė Hegelio dialektinė sistema, „logikos“ ir „metafizikos“ santykiu, tačiau visų pirma – kitokia pačios „logikos“ „samprata“.

Tad kokia yra toji mįslinga Trendelenburgo atstovaujama „kita“ „logika“? Esminis šios „logikos“ išryškintas momentas yra „loginio“ veiksmo (išimtinai loginiu laikomo veiksmo) – *neigimo* – nevienareikšmiškumo numatymas:

„Neigimas gali turėti dvejopą prigimtį: jis yra suprantamas arba kaip grynai loginis, taigi toks, kuris paprasčiausiai neigia tai, ką pirma sąvoka teigia (tvirtina), to vietoje nedėdamas nieko nauja, arba yra suprantamas tikroviškai (realiu būdu), ir tada teigianti sąvoka yra neigiama kita teigiančia sąvoka, kadangi abi yra viena su kita susietos“³.

Ypatinga svarba Trendelenburgo požiūryje tenka antrosios rūšies *neigimui*. Aprašydamas šį neigimo būdą, Trendelenburgas nukreipia į tai, kas tapo įvardyta ir įsitvirtino kaip „spalvų logika“⁴. Imkime, pavyzdžiui, spalvą žyminčią sąvoką „rau-

¹ S. Kierkegaard. С. Киркегор. *Заключительное ненаучное послесловие к Философским крохам*. Минск: Логвинов, 2005, с. 136. (Пер. Т. В. Шитцовой).

² *Ibid.*

³ F. A. Trendelenburg. *Logische Untersuchungen*, 1840. It. vert. (dalis) *Il metodo dialettico*. Bologna: Il Mulino, 1990, p. 13–14.

⁴ Cfr. G. Usberti. *Logica, verità, paradosso*. Milano: Feltrinelli, 1980; F. D'Agostini. *Logica del nichilismo. Dialettica, differenza, ricorsività*. Roma-Bari: Editori Laterza, 2000; L. Wittgenstein. *Loginis-filosofinis traktatas*. In: L. Wittgenstein. *Rinktiniai raštai*. Vilnius: Mintis, 1995; L. Wittgenstein. *Osservazioni sui colori*. Tr. It. M. Trinchero. Torino: Einaudi, 1981.

dona“. Ji gali būti paneigiama ne tuo, kad kas nors yra tiesiog „ne raudona“, o kad yra arba „balta“, arba „žalia“, arba „mėlyna“. Taigi, vadovaujantis tokia „logika“, išeitu, kad, sakydamas raudona, aš iš tikrųjų implikuuju „ne žalia“, bet sakydamas „ne raudona“, aš neimplikuuju nieko, kitaip tariant, palieku atvirą erdvę visoms galimoms spalvoms – „žaliai“, „geltonai“, „mėlynai“. Čia tokie predikatai kaip „raudona“ ir „žalia“ nėra vienas kitą panaikinantys, jie reglamentuojami kitokio „loginio“ režimo nei tas, kuris verčia vadovautis negalimo trečiojo dėsnio.

Pastarasis neigimo būdas įgalina Trendelenburgą kitaip pamatyti logikos ir ontologijos ryšį. Iš naujo permąstydamas aristotelinę logiką, jis siekia logikos ir metafizikos tokios konvergencijos, iš kurios rastųsi naujas fundamentalus mokslas, prisistatantis kaip organiškas *Weltanschauung*. Toks mokslas būtų alternatyva „klaidingai“ ir „abstrakčiai“ Hegelio sistemos ontologinei logikai. Trendelenburgo neoaristotelinės logikos pristatoma *konkretybė* numato radikalių skirtumą nuo tos „loginės“ konkretybės, apie kurią telkiasi Hegelio dialektika.

„Jo nuopelnas, beje, yra tas, kad jis judėjimą suprato kaip nepaaiškinamą prielaidą, kaip tą bendrumą, kur būtis ir mąstymas susijungia, ir kaip nepabaigiamą dvipusiškumą“⁵, – *Postskriptum'e* apie Trendelenburgą rašė Kierkegaardas. Kierkegaardiškosios Hegelio dialektikos kritikos branduolį sudarys trendelenburgiškoji argumentacija. Iš karto galime pastebėti, kad radikali Kierkegaardo įžvalga – tai, ką galėtume įvardyti esant „dviprasmybės“ „te-

orija“ – yra ne kas kita kaip nuoroda į „loginio“ (spekuliatyvaus) režimo ir „realaus“ (arba empirinio) režimo supainiojimą.

Kokia linkme Kierkegaardas išvysto Trendelenburgo įžvalgą – dvejopos neigimo prigimties atpažinimą? Akivaizdu, kad Kierkegaardui ypač svarbus vadinamasis „realus“ neigimas, atveriantis mąstymo kitokio santykio su *tikrove*, nei pajėgė išreikšti hegeliškoji dialektika, galimybę. Taigi Kierkegaardui Trendelenburgo įžvalgose rūpi ne pati „logika“, o tos logikos „kitoniškumas“, t. y. jos „tikroviškumas“. Tad Kierkegaardas trendelenburgiškąją „realaus“ neigimo problematiką transformuoja į savą *skirtumo* „teoriją“. Realiu, konkrečiu atspirties tašku *skirtumo* mąstymui Kierkegaardui tampa *reali singuliarybė* – *pavienis* mąstytojas. Būtent ši „figūra“ Kierkegaardo filosofijoje tampa ontologinio – egzistencinio „principo“ įprasminimu; kitaip tariant – (realiai) egzistuojančiajame mąstančiajame filosofija atranda *arche*. Taigi, grynai formaliai neigimo logikai Kierkegaardas priešstatys egzistavimo/būties „logiką“.

Tačiau kaip tik egzistavimo „logika“ verčia ir leidžia pastebėti, kad mąstymu „sugriebti“ „konkretybę“, tai, kas tikroviška, yra komplikuota.

Tuo tarpu, kaip pastebi Kierkegaardas *Postskriptum'e*, „abstrakcijos kalba kalbant, sunkumai, susiję su egzistencija ir egzistuojančiuoju, niekada nėra aptinkami, nekaltant jau apie tai, kad būtų paaiškinti. Būtent todėl, kad abstraktus mąstymas – tai mąstymas *sub specie aeterni* – jis nusisuka nuo konkretybės, nuo laikinybės, nuo egzistencijos tapsmo, nuo egzistuojančiojo reikmės <...>“⁶.

⁵ С. Киркегор. *Заключительное ненаучное послесловие...*, с. 136.

⁶ *Ibid*, p. 346.

Egzistavimo „logika“ tuo tarpu ir yra ta, kuri atsigręžia į sunkumus, „susijusius su egzistencija ir egzistuojančiuoju“:

„Jeigu egzistavimo negalima mąstyti, o egzistuojantysis vis dėlto yra mąstantysis, tai ką visa tai galėtų reikšti“⁷, – šitaip Kierkegaardas „atsigręžia“ į su egzistencija susijusius sunkumus.

Kierkegaardiškoji egzistavimo/būties „logika“ – trendelenburgiškojo „realaus“ neigimo įpėdinė – radikalią išraišką įgauna mums rūpimame „tikėjimo paradokse“. Kaip jį „formuluoja“ Kierkegaardas? „<...> aukščiausias mąstymo paradoksas – norėti aptikti tai, ko jis pats negali mąstyti“⁸.

Taigi, „Filosofijos trupiniuose“ individo (pavienio) santykis su paradoksu nusakomas nuoroda, jog protas „nesupranta“ paradokso ir tada kyla papiktinimas.

Kaip matyti, trendelenburgiškoji „spalvų logika“ Kierkegaardo mąstyme įgauna radikalų ontologinį įtvirtinimą. Kierkegaardiškosios egzistavimo/būties logikos (ne teorinė – reali) „prielaida“ – pavienis mąstantysis, jo *konkretybė*, tikrovė.

Tačiau mąstymo santykio su tikrove paradoksalumą ir sudaro tai, kad „<...> kol įrodymo laikaisi <...>, egzistencija nepasirodo <...>; bet kai įrodymą paleidžiu, egzistencija yra“⁹.

Tomas Sodeika, kalbėdamas apie kierkegoriškąjį „tikėjimo paradoksą“, yra atpažinęs radikalią „tikrovišką“ šio mąstymu atliekamo judesio prasmę:

„<...> ne panaikinti nesupratimą „suprantant“, bet paradoksaliai, t. y. paliekant

kaip nesuvokiamą dalyką, išlikti prie „paslapties“, jos nepaverčiant „problema“¹⁰.

Mes gi pabandysime atpažinti ir aprašyti „loginę“ „tikėjimo paradokso“ dimensiją.

Akivaizdu, kad kierkegaardiškajame „tikėjimo paradokse“ tam tikru būdu „įsitikrovina“ *pavienio*, singuliarybės, *konkretybės* logika. J. P. Sartre'as kierkegaardiškąją pavienio mąstančiojo figūrą yra įvardijęs „universalia singuliarybe“. Tai tampa nuoroda, kad tik paradoksiškas santykis įgalina ne dialektiškai panaikinti prieštaravimus tarp egzistavimo ir mąstymo, tikrovės ir mąstymo, ne „ištirpdyti“ „tikrovės“ sąvokoje, bet juos „išlaikyti“, nes tik taip, t. y. paradoksaliu būdu, „išsaugoma“ ir tikrovė.

Loginę paradokso esmę sudaro negatyvumo kartotė, neigimo veiksmo kartotė, kadangi generuojasi vienas po kito sekančios, vienas kitą keičiantys (loginio) neigimo $p = -p$ veiksmi:

$$p = -(-(-(-(-(-p)))))) \text{ etc.}$$

Kitaip tariant, logine prasme, kai yra paradokso atvejis, yra tai, ką G. Boolis įvardijo kaip besikaitaliojančią teisingą ir klaidingą produkavimąsi, išreiškiamą formuluote „jeigu teisinga, tai klaidinga, o jeigu klaidinga, tai teisinga“. Tokią paradokso logiką gerai iliustruoja melagio pavyzdys. Melagis sako tiesą, jeigu ir tik jeigu meluoja, bet meluoja, jeigu ir tik jeigu sako tiesą... ir t. t.

⁷ *Ibid.*, p. 378.

⁸ S. Kierkegaard. *Filosofiniai trupiniai*. Vilnius: Aidai, 1999, p. 62. Vertė J. Adomėnienė.

⁹ *Ten pat*, p. 69.

¹⁰ Tomas Sodeika. *Apie Søreną Kierkegaardą, jo baimę ir drebėjimą*. In: Søren Kierkegaard. *Baimė ir drebėjimas*. Vilnius: Aidai, 1995, p. 50.

Koks šiuo atveju yra refleksijos ir neigimo (judesio) santykis? Turėtume jį įvardyti kaip melagio negatyvaus autoreferencialumo santykį.

Įrašykime vietoje „melagio“ „egzistuojantį mąstytoją“, absoliutaus *skirtumo* mąstymą ir juose atsiskleis ta pati „logika“.

Juk Kierkegaardas, kalbėdamas apie „tikėjimo paradoksą“, kalba apie autoreferentiškumo ir neigimo, uždarumo ir savęs peržengimo (transcendencijos) sutapimą, – situaciją, iš kurios kyla ir „melagio“ paradoksas, o tiksliau – semantiniai paradoksai klasikine prasme.

Tad paradoksali išeitis iš „situacijos“ logine prasme yra *nepabaigiamas* sakyimo veiksmas, jo tam tikras *ne-sustojimas*, o ontologine – tai, ką T. Sodeika vadina „išlikimu prie paslapties, nepaverčiant jos „problema“.

Tačiau dabar iškyla esminis mus dominantis klausimas – ar ši Kierkegaardo įtvirtinta (tikėjimo) paradokso logika yra nihilistinė? Ar neigimo veiksmas, kurį jima į save paradoksas, yra tapatus neigimo veiksmui, aptinkamam nihilizme?

Ne kartą yra pastebėta, kad logine prasme nihilizmą galima apibūdinti kaip simultanišką priešybių neigimą, kuris gali būti išreiškiamas *nei-nei* formuluote. *Nei* tėvai, *nei* vaikai, sako nepažįstama ponia apie Turgenevo romaną, tarsi netyčia atpažindama jo nihilistinę „esmę“; *nei* už, *nei* prieš revoliuciją – ir tokia logika vadovautasi Prancūzijos revoliucijos laikotarpiu, o taip nusistačiusieji įvardyti nihilistais. Prie šių klasikinių, dažnai eksploatuojamų kalbant apie nihilizmą, pavyzdžių pridurčiau porą Dostojevskio personažų, kurie, kad ir kaip keista, visai neprisimenami nihilizmo

teoretikų, kai kalbama apie nihilizmo logiką, nors ją išreiškia „aiškiausiai“. Turiu galvoje Dostojevskio Stavrogina ir kunigaikštį Myškina. Svarstant rusiškąjį nihilizmą, jau yra išsamiau aptarta jų atstovaujama nihilizmo „logika“. Čia tik pastebėsime, kad rusiškojo nihilizmo „protagonistai“ įtvirtina tą patį nihilistinę „logiką“ išreiškiantį *nei-nei*: Stavroginas *nei* tiki, *nei* netiki, kunigaikštis Myškinas – *nei* gyvas, *nei* miręs. O koks yra Kierkegaardo pavienis mąstytojas?

Galima pastebėti, kad Kierkegaardo „universali singuliarybė“, kaip ir nihilizmo „klasikų“ aprašytos „figūros“, pirmiausia manifestuoja komplikuoatą santykį su tikrove. Kierkegaardo *pavienio* paradoksali mąstymo aistra kyla ne tiek iš paties santykio su tikrove (praradimo), kaip išvardintųjų nihilistų, kiek yra nuoroda į metafizinę tos prarastos tikrovės simuliaciją. Tuo tarpu „nihilisto“ figūra manifestuoja refleksijos įtarpintą tikrovės praradimą, kurio loginė išraiška įgauna simultaniško priešybių neigimo pobūdį. („Jeigu Stavroginas tiki, tai netiki, kad tiki, jeigu netiki – tai netiki, kad netiki“). Nors kol kas neturime aiškaus atsakymo, ar nihilizmo „logika“ gali pasireikšti ne tik simultanišku priešybių neigimu, bet ir paradoksu (logine prasme – autoreferencialumo ir neigimo sutapimu), tačiau akivaizdu, kad abi „logikos“, abu neigimo judesiai manifestuoja tam tikrą tikrovės prarastį. Kaip tik todėl nihilisto Nietzsche's ir galbūt „nihilisto“ Kierkegaardo kalbėjimas apie filosofijoje eksploatuojamą „tikrovės“, „realybės“ sąvoką yra vertas sugretinimo.

„Kai girdime filosofą, kalbantį apie tikrovę, dažnai tai būna taip apgaulinga,

kaip kad sendaikčių krautuvėlės vitrinoje pamačius skydą su užrašu „Čia mogliuojami skalbiniai“. Jei kas sumanytų atnešti savo skalbinius, tai tik apsijuoktų. Mat skydas vitrinoje išstatytas pardavimui.“¹¹

„Filosofai turi įprotį priešais gyvenimą ir patirtį – prieš tai, ką jie vadina reiškinių pasauliu – atsistoti kaip prieš paveikslą, kuris išskleistas kartą visiems laikams ir nekintamai nurodo į vieną ir tą patį vyksmą; tą vyksmą – mano jie – reikia tinkamai paaiškinti, kad iš to būtų išgauta išvada apie esybę, kuri sukūrė paveikslą, tai yra apie daiktą savyje, kurį priimta laikyti reiškinių pasaulio pakankamu pagrindu. Griežtesni logikai, priešingai, aštriai apibrėžę metafiziškumo sąvoką kaip to, kas nesąlygota, ir to, kas taigi nesąlygoja, paneigė bet kokią ryšį tarp to, kas nesąlygota (metafizinio pasaulio) ir mums pažįstamo pasaulio; taigi, jų nuomone, būtent reiškinyje nesireiškia daiktas savyje, ir reikia atsisakyti bet kokios išvados, daromos iš ano apie šitą. Abi pusės, kad ir kaip būtų, išleido iš akių galimybę, kad šitas paveikslas – tai, ką žmonės dabar vadina gyvenimu ir patirtimi – palaiapsniu *atsirado* ir netgi tebėra pilnutinai tapsmo procese, ir todėl neturi būti laikomas pastoviu dūdžiu... <...>

Galbūt mes <...> sužinosime, kad daiktas savyje nusipelno homeriškojo juoko: nes, *atrodė*, tarytumei jis turi savyje daug, ir netgi visa, – iš tikrųjų gi jis tuščias,

t. y. neturintis prasmės“¹² (F. Nietzsche. „Žmogiška, pernelyg žmogiška“, 16 aforizmas).

Abi ištraukos primena apie tam tikrą tikrovės praradimą mąstyme. Tačiau nevienodai. Nietzsche'į galioja ištara „*nei* tikrasis pasaulis, *nei* reiškinių pasaulis“, t. y. simultaniškas metafiziškai nutapyto pasaulio loginis neigimas, t. y. „akivaizdus“ nihilizmas. Kierkegaardo „tokiu pat“ nihilistu negalėtume laikyti. Tačiau Kierkegaardo mąstymo nuoroda į *pavienį* yra parengiamasis žingsnis, atveriantis kelią į judesio *ir-ir* dialektiką. O šis judesys yra kitas neigimo judesys, trendelenburgiškojo „realaus“ neigimo inspiruotas judesys. Tikrovės „paslaptis“, jos „nesuprantamumas“ yra išsaugomas, kadangi *ir* egzistavimas, *ir* mąstymas be paliovos neigia vienas kitą. Egzistuojantis mąstytojas – mąstantis egzistavimą yra tiesą sakantis melagis, kuris *ir* sako tiesą, *ir* meluoja vienu judesiu, nes tik tada ir meluoja, kai sako tiesą, arba atvirkščiai.

Kierkegaardiškoji paradokso logika galioja, yra palaikoma *skirtumo* mąstymu, kurio loginė išraiška yra *ir-ir*. Tačiau – tai neigimo judesys, taip pat išreiškiantis nihilizmo „logiką“.

Todėl galima sakyti, kad ir kierkegaardiškoji (tikėjimo) paradokso logika atsiskleidžia kaip nihilistinė, o nihilizmas, savo ruožtu, pasirodo kaip išreiškiantis, t. y. patvirtinantis (tikėjimo) paradoksą.

¹¹ S. Kierkegaard. *Gesammelte Werke*. 1 Abt. S. 34. Ištrauką vertė T. Sodeika.

¹² Ф. Ницше. *Сочинения в двух томах*. Т. 1, с. 248–249.

THE PARADOX OF FAITH AND „LOGIC“ OF NIHILISM: S. KIERKEGAARD**Rita Šerpytė**

Summary

Selection of the starting point performed by contemporary philosophy, which raises a question of nihilism, swings between the two theoretical perspectives, *i. e.* nihilism as spiritual event and nihilism as speculative „event“. In such conceptual horizon we face the question on the interconnection of the thinking of individual authors with the context of nihilism. This article discusses the possibility of atta-

ching the author who was not announcer or theoretician of nihilism – Kierkegaard – to the history of nihilism. Thus, the field of the discussions on nihilism embraces not only the ontological topic, but also the problem of „logic“ of nihilism.

Keywords: faith, nihilism, paradox, logic, reality.